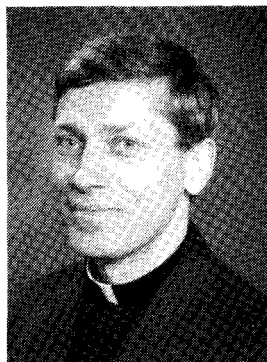

Drs. E.J.J.M. Kimman S.J.

Ons onvermogen technologie te sturen

Het CDA-rapport 'Technologie in een verantwoordelijke samenleving' laat de samenhang zien tussen technologiebeleid en de noodzaak van een reeks normen en waarden. Dat is geen geringe verdienste, aldus dr. Kimman. Het rapport is een uitgave van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Het rapport *Technologie in een verantwoordelijke samenleving*, dat het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA in oktober jongstleden gepresenteerd heeft, laat het technologiebeleid over aan maatschappelijke en commerciële organisaties, waarvan sommige nationaal en andere internationaal of transnationaal gericht zijn. Het onvermogen technologische ontwikkeling te sturen ligt deels bij het min of meer autonome karakter van iedere wetenschappelijke en technologische vooruitgang en deels bij de beperkte mogelijkheid een samenleving van overheidswege te besturen. Een van de leden van de Commissie die dit rapport voorbereidde, schreef onlangs: 'Sturen van de technologische ontwikkeling veronderstelt derhalve tevens sturing van de samenleving en ook dit laatste lijkt minder eenvoudig als soms wel eens gedacht is.'¹ Dit rapport erkent dit dubbele probleem: enerzijds de politieke onzekerhe-

den ten aanzien van de taken die een overheid in de toekomst zou kunnen vervullen, en anderzijds de onduidelijkheden van de technologische ontwikkeling van vandaag. Het rapport draagt bouwstenen bij om deze beide problemen te overwegen en stelt een type beleid voor, waarbij de overheid een begeleidende of bemiddelende rol heeft: 'Het gaat dan niet om een dirigistisch en overmatig sturend optreden, maar meer om een organiserende rol, waarbij de versterking van de verantwoordelijkheidsbeleving van de samenleving centraal behoort te staan (blz. 105).' Elders wordt dit beleid in het kort omschreven als: 'De overheid heeft een tweeledige taak: enerzijds "grenzen" aangeven, anderzijds de "vermaatschappelijkste" infrastructuur versterken (blz. 128).'

De door dit rapport voorgestelde 'vermaatschappelijking' van het technologiebeleid wordt in dit artikel onderzocht en bekritiseerd op haar morele juistheid. Hoe belangrijk vindt het rapport de technische

Dr. E.J.J.M. Kimman S.J. (1946) is bedrijfskundige. Thans is hij vanwege de jezuïetenorde vrijgesteld voor het ontwikkelen van economische ethiek.

1. A.G.M. van Melsen, 'De ontwikkeling van de technologie', *Christen Democratische Verkenningen*, 2/87, 61.

ontwikkeling voor onze huidige samenleving? Domineert de techniek maatschappelijke ontwikkelingen of wordt de techniek gedomineerd? Kan de Nederlandse overheid die situatie veranderen? Zijn de voorstellen van het rapport realistisch? Welke morele visie draagt die voorstellen?

Is techniek weg te denken uit onze samenleving?

In de inleiding van het rapport wordt opgemerkt: 'Historisch gezien is technologie een voortschrijdend en cumulatief proces: wat ontdekt is, is ontdekt; wat ontwikkeld is, kan niet meer ongedaan gemaakt worden. Voor de mens is de bereikte technologie een gegeven, waarmee hij om moet leren gaan. De omgang met nieuwe technologieën is van invloed op de wijze waarop mensen met de natuur en met elkaar omgaan: de cultuur, als levensstijl van de samenleving. De visie die men daarop heeft (hoe vonden wij dat mensen met de natuur en met elkaar om moeten gaan?) vormt de kern van de politieke visie die men huldigt. Dit vormt de diepste reden voor een politieke partij om zich te interesseren voor technologie en technologiebeleid.' (blz. 10)

Dit is een bewonderenswaardig uitgangspunt, neergelegd in vijf dichte zinnen. De techniek stelt ons in staat ons voort te bewegen, ons te huisvesten, ons te voeden en te verzorgen, of ons te informeren op manieren onbekend aan onze voorouders. Voor wie een technische innovatie meemaakt, kan zoiets fascinerend zijn. Voor wie met diezelfde technische vindingen van kindsbeen af opgroeit, is zoiets vanzelfsprekend. De techniek beïnvloedt onze levensstijl: verruimt de sfeer van het gezin (telefoon), verbureaucratiseert de organisatie (fotocopie), populariseert de politiek (televisie), verandert de geldsomloop (*plastic money*), unificeert de taal (radio) of ontwikkelt marktsegmenten (reclame). Dit zijn zo maar willekeurige, voor de hand liggende voorbeelden om te laten zien hoe gewoon en onmis-

baar voor ons de omgang met allerlei technische vindingen en toepassingen is geworden. Die omgang heeft ons vrij achteloos ten aanzien van de natuur gemaakt. Onze techniek zou passen bij een civilisatie waar de mens de natuur niet hoeft te ontzien.² De verarming van de natuur, de milieuproblematiek, heeft in de afgelopen jaren een anti-technologie stemming opgeroepen. Het rapport gaat daar niet op in en stelt slechts vast 'dat de toonzetting ten aanzien van technologie de laatste jaren ontegenzeggelijk positiever is geworden (blz. 21).'

Het rapport koerst vanaf het begin aan op de maatschappelijke zorgeloosheid. Het rapport wil technologie zien in samenhang met het brede maatschappelijke gebeuren. Het poogt te vertrekken vanuit een brede politieke visie, namelijk de christen-democratische visie op mens en samenleving. Deze visie wordt gevormd door (een optelsom van?) 'de kernbegrippen gerechtigheid, solidariteit, rentmeesterschap en gespreide verantwoordelijkheid' (blz. 13). Deze christen-democratische mens- en maatschappijvisie wordt elders vergeleken met de 'verzorgingsmaatschappijenbenadering', die een uitwerking heet te zijn van de vermelde vier kernbegrippen. 'Dezelfde oriëntaties treft men aan in de conceptie van de 'verantwoordelijke samenleving'. . . . Technologie-vraagstukken zullen mede vanuit dat perspectief moeten worden bezien. Daarmee zijn de richting waarin de technologie zich beweegt, de rol die de overheden in dit proces spelen en de verantwoordelijkheden van de betrokken actoren in de technologische ontwikkeling geen waardevrije of neutrale onderwerpen, maar voluit principiële kwesties.' (blz. 16)

Technologie wordt in dit rapport principieel niet vanuit een milieuproblematische

2. Vergelijk Harry Hoelnaegels, *Sociologie en onze de natuur niet ontziende Civilisatie*. Afscheidscollege Faculteit der Sociale Wetenschappen, Katholieke Universiteit Nijmegen, 30 maart 1987.

gezichtshoek maar vanuit een min of meer sociaal-psychologische gezichtshoek bekeken. Het gaat om de technologische ontwikkeling in haar maatschappelijke omgeving. Het rapport besteedt aandacht aan de vraag 'hoe de samenleving met de technologische ontwikkelingen behoort om te gaan (blz. 16)', de christen-democratische beoordeling van technologische vernieuwing, en het rapport besteedt vooral aandacht aan de rol die de overheid en de maatschappelijke instituties zouden kunnen spelen.

Impliciet wordt gesteld, dat de huidige technische ontwikkelingsgang niet meer weg te denken is uit onze samenleving. Er komt geen andere optie, geen alternatieve technologie, geen radicale vanuit de milieuproblematiek gedicteerde koerswending ter sprake. Waarom niet? Ik vermoed, dat de samenstellers zo'n alternatieve technologie niet als een reële optie beschouwen. 'Voor de mens is de bereikte technologie een gegeven, waarmee hij om moet leren gaan (blz. 10).' Dit is een fundamentele inperking van het rapport. Zo'n inperking is aanvaardbaar, zolang 'men' in het CDA het erover eens is, dat een radicaal alternatieve technologische ontwikkeling niet realistisch maar in hoge mate utopistisch is. Ik beperk mij voor de rest van dit artikel tot een beoordeling van het rapport vanuit de sociaal-psychologische oriëntatie waarin het geschreven is.³

Domineert de techniek onze samenleving?

Wetenschap en technologie kunnen een leidende, innoverende dan wel een ondergeschikte, afgeleide rol in de samenleving vervullen. Er is een maatschappelijke structuurverandering mogelijk, waar wetenschap en technologie de drijvende kracht vormen en de samenleving zich aanpast aan technische mogelijkheden (zoals micro-elektronica, biotechnieken of nieuwe energiebronnen). Maar er is ook een proces van sociale verandering denkbaar waar wetenschap en technologie

Wetenschap en technologie dienen zich te richten naar de behoeften van de samenleving.

zich voegen naar de veranderde behoeften van de samenleving.⁴ De eerste opvatting werd al door K. Marx verwoord en mag men dus tot een rechtzinnig socialistisch begrip rekenen. De tweede opvatting vindt men indirect bij M. Weber en zou eigenlijk niet misstaan als een christen-democratisch begrip.⁵

Hoe dominerend is technologie volgens het rapport? Technologische ontwikkelingen worden overrompend gevonden, zodat er sprake is van 'een spanning tussen technologische ontwikkeling en maatschappelijke bezinning' (blz. 24). Zulke ontwikkelingen worden veelomvattend gevonden, met een breed bereik, verweven met maatschappelijke ontwikkelingen, samenhangend met produktieproblemen. Maar nergens worden ze dominant gevonden. Integendeel. Of we van de vele mogelijkheden die zich dankzij technologische vernieuwing aanbieden, gebruik maken, is 'afhankelijk van keuzeprocessen en waarde-oriëntaties' (blz. 25).

3. Voor zo'n inperking vergelijk Bernard Williams, *Ethics and the Limits of Philosophy*, Fontana Press/Collins (Glasgow 1985) hoofdstuk 9 'Relativism and Reflection' vooral 160 e.v.
4. Roy Rothwell & Walter Zegveld, *Industrial Innovation and Public Policy*, Frances Pinter (Publishers) Ltd., (London, 1981) 9-10.
5. Zie bijvoorbeeld A.M. Oostlander, 'Over godsdienst en economische groei', *Christen Democratische Verkenningen*, 9/87, 391-396.

De keuzeprocessen worden belangrijk gevonden. Waar afgewogen wordt, waar gekozen wordt, daar wordt ook de technologische ontwikkeling gestuurd. Het gevolg van een verwevenheid van wetenschap, economie en technologie is een in hoge mate door kennis gedomineerde maatschappijstructuur. Het rapport refereert aan het begrip 'technostructuur', dat door J.K. Galbraith gebruikt werd ter beschrijving van de dominantie van de zeer grote ondernemingen in de Verenigde Staten.⁶ Vanuit de optiek van deze ondernemingen dient de onzekerheid van het marktgebeuren zo veel mogelijk verkleind te worden, waarbij belemmeringen in de produkt-ontwikkeling, de produktie en de afzet van het produkt *gemanaged* moeten worden. Het rapport noemt deze stijl van optreden 'aanbod-denken'. Deze bladzijde is een van de slordigste van het rapport (blz. 32), waar definities bijna niet uit te destilleren zijn. Hier wordt iets over het technisch-economisch complex van ontwikkeling en produktie opgemerkt, waar in hoofdstuk IV van het rapport aan voorbij wordt gegaan. Er wordt wel gezegd dat economische voortbrenging niet op zichzelf staat. 'Normen en waarden, mens- en maatschappijbeelden kunnen de bovenbedoelde processen van (technisch-economische) rationalisering en modernisering ondersteunen, maar ook remmen. Er kunnen immers tegenculturen ontstaan met andere oriëntaties en doelstellingen.' Vervolgens worden de tegenculturen van de jaren zestig en zeventig kort geschetst, maar dan wordt daarover opgemerkt: 'Deze tegenculturen hebben geen dominante positie weten te verwerven. (blz. 32)' Ik sympathiseer met een van de grondgedachten van het CDA-rapport met betrekking tot zelfregulering en vermaatschappelijking, maar als de tegenculturen uit de jaren zestig en zeventig geen vat hebben gekregen op ons economische en technologische handelen, waarom zou de morele visie van het CDA aangaande een 'verantwoordelijke sa-

menleving' daar wèl vat op gaan krijgen?

De vermelding van de technostructuur van J.K. Galbraith is niet onrealistisch, wanneer men bedenkt dat het *Examiners team* van de OECD vaststelde, dat het technologisch onderzoek in Nederland een onevenwichtig karakter vertoonde: vijf grote ondernemingen bekostigen voor 70% de research in het bedrijfsleven. Dit oordeel van de OECD is mede de aanleiding geworden om een commissie onder leiding van oud-Philips-president W. Dekker het Nederlandse technologiebeleid te laten bekijken (vgl. blz. 45). De Commissie Dekker vindt eigenlijk, dat die dominantie maar moet blijven waar ze is en dat de overheid gunstige voorwaarden voor zo'n situatie moet scheppen. De door Dekker c.s. aangegeven overheidsrol wordt in het rapport 'volgmentaliteit' genoemd (blz. 89). Overheidsbeleid op het vlak van de technologie krijgt dan het karakter van 'dienstverlening aan het bedrijfsleven'. Het CDA-rapport plaatst een aantal kanttekeningen bij de voorstellen van Dekker c.s., maar wijst ze niet helemaal af (blz. 90-91).

Het rapport vindt niet, dat technologie uit onze samenleving weggedacht kan worden. Het rapport biedt geen (utopisch) alternatief technologiebeleid, maar wil vertrekken vanuit de reële technostructuur in Nederland die niet onbeïnvloedbaar wordt geacht. Keer op keer wordt de samenhang van cultuur en techniek onderstreept. Het verschil op dit punt tussen de Verenigde Staten en Japan wordt aangestipt, maar dit (mijns inziens essentiële) verschil wordt niet uitgewerkt (vgl. blz. 53-55).

Wat zou de Nederlandse overheid nu moeten doen?

Het rapport kiest voor een bescheiden rol van de overheid en voor een belangrijke rol van de grote transnationale bedrijven

6. J.K. Galbraith, *The New Industrial State*, Houghton Mifflin (Boston 1967).

en een iets minder belangrijke rol van de (nationale) maatschappelijke organisaties. Na aangegeven te hebben, dat feitelijk er niet veel te sturen is (tenzij een nieuw Delta-project of een nieuw openbaar vervoernet), ligt het voor de hand dat een complexe, snelle, internationale technologische ontwikkeling niet door een traditioneel, langzaam, nationaal overheidsbeleid gestuurd kan worden. 'Daarnaast bestaat spanning tussen die oriëntaties en de ideeën omtrent de "verantwoordelijke samenleving", die binnen de christen-democratie een steeds sterkere verankering en uitwerking krijgen. Er zal derhalve op principiële gronden en uit feitelijke noodzaak een koersverlegging moeten komen van het normerende, sturende overheids-optreden naar een optreden dat juist de voorwaarden voor verantwoordelijkheid schept, terwijl daarnaast het zelfregulerend en -handelend vermogen van de (georganiseerde) samenleving moet toemen.' (blz. 80)

Dit zijn geen sierlijke zinnen, zoals truwens in het hele rapport met samengestelde zinnen geworsteld wordt, maar ze geven wel duidelijk aan waar het in dit rapport om gaat: minder overheidssturing, meer maatschappelijke zelfregulering. Dit betekent niet, dat de overheid niets te doen heeft. 'Mensen, groepen, organisaties en instellingen zullen geëquipeerd moeten worden om met nieuwe ontwikkelingen om te kunnen gaan. Maatschappelijke oriëntaties dienen zich niet te beperken tot het economisch-technologische deel van het bestaan, maar evenzeer op een geestelijke bagage, die mensen weerbaar en kritisch maakt, hen zicht geeft op een snel veranderende wereld en hen in staat stelt om in te kunnen spelen op nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen.' (blz. 80) Hoe wordt de verantwoordelijkheidsbeleving in de samenleving vergroot, nadat de verzorgingsstaat van de jaren zestig en zeventig een passieve consumentenmentaliteit bevordert heeft? Het gaat hier om een mentaliteitsverande-

ring bij de doorsnee-staatsburger en ook bij het doorsnee-grootbedrijf: beide categorieën willen verzorgd en verwend worden. Het misbruik van de sociale voorzieningen door de kleine man of kleine vrouw heeft een pendant in het gesjoemel met subsidies door een aantal bedrijven.

De door het rapport bepleite zelfreguleringsconceptie houdt dus een heropvoeding in. Daar is het rapport zonneklaar over: enerzijds het toerusten van tegenwicht biedende maatschappelijke bewegingen (*countervailing powers*⁷) en anderzijds het bevorderen van een geestelijk-cultureel waardenbesef: 'De technologische vernieuwing kan niet tegemoet worden getreden met algemene erosies van waarden. Deze stellingname heeft voor onder meer onderwijs- en vormingsaspecten de nodige consequenties.' (blz. 82)

Kan de overheid dat? Hoe realistisch is dit benadrukken van de sociaal-psychologische en sociaal-ethische aspecten van het technologiebeleid? Hoe bevordert de overheid, dat de dragers van een moreel besef in ons land invloedrijker kunnen gaan worden, zodat het nationale geestelijk-culturele erfgoed niet langer zou eroderen? Het rapport heeft hier een mijns inziens juiste en intelligente oplossing, namelijk de 'georganiseerde samenleving' wordt aangesproken. Helaas wordt dit begrip onvoldoende gedefinieerd, maar hier wordt aangegeven de weg waarlangs elke culturele verandering en elke beïnvloeding van waardenoriëntaties daadwerkelijke resultaten bereikt: een alternatieve cultuur die zich niet weet te organiseren, verdwijnt. Een proces van vermaatschappelijking dat slagen wil, zal dus die organisationele, bedrijfskundige component volledig moeten onderkennen. De andere geschetste overheidstaak, het aangeven van grenzen, van vloeren en

7. Vergelijk J.K. Galbraith, *American Capitalism: The Concept of Countervailing Power*. Houghton Mifflin (Boston 1952).

van plafonds ligt in de traditionele taakopvatting van een overheid besloten. Ik besleed daar verder geen aandacht aan.

Is de voorgestelde vermaatschappelijking realistisch?

Hoe realistisch is dit benadrukken van niet-economische aspecten bij het technologiebeleid? Het is ongetwijfeld moedig en het past in een christen-democratische visie, maar kan het ook gerealiseerd worden? Hiervoor heb ik het woord heropvoeding gebruikt. Dat doet misschien schrikken en denken aan Oostbloklanden. Toch geldt voor ieder sociaal-economisch systeem, dus voor een centraal geleid systeem even goed als voor een marktsysteem, dat de grondbeginselen van zo'n maatschappij gedragen en gedeeld moeten worden door de staatsburgers. Als Nederlanders zullen we tot op zekere hoogte overeenstemming moeten kunnen bereiken ten aanzien van de doelstellingen van het sociale, economische en technologische beleid van de regering. Een parlementaire meerderheid is noodzakelijk, maar niet voldoende. In het brede maatschappelijke debat zal een consensus moeten groeien over de richting van het beleid, over de juistheid van onze maatschappelijke ontwikkeling, over de betrouwbaarheid van de experts die gidsen en de politici die leiden. Zonder consensus, zonder eenstemmigheid werkt op den duur geen enkel sociaal-economisch systeem.⁸ De voorwaarde van de vermaatschappelijking is dus, dat er in Nederland een consensus groeit over wat 'verantwoordelijke samenleving' genoemd wordt.⁹

Hoe wordt een consensus tot stand gebracht? Het is duidelijk, dat zoiets niet af te dwingen is. Wij gaan ervan uit, dat in voorbije tijden de kerken een moreel besef ontwikkeld hebben en ervoor gezorgd hebben, dat elke generatie daarin opgevoed werd. De secularisatie van deze eeuw en met name de snelle ontkerkelijking in Nederland tijdens de afgelopen twee decennia worden vaak afgedaan als onvermij-

delijke, onproblematische en randculturele gebeurtenissen. In de negen jaar, dat ik als priester zondags voor alsmaar leger wordende kerken de Schrift uitleg en de Eucharistie vier, heb ik vaak moeten horen, dat secularisatie een binnenkerkelijk probleem van de hiërarchie was, versneld door verouderde gezagsstructuren. Toch is in mij de overtuiging gegroeid, dat secularisatie de kwaliteit van onze samenleving heeft aangetast en dat geringschatting van kerkelijkheid ons opvoedingssysteem heeft uitgehold. Zonder de illusie te koesteren, dat de tijden van weleer weer terug zouden keren, meen ik te moeten stellen, dat overdracht van normen en waarden slechts plaats vindt, als bestendigheid en ervaring gegarandeerd zijn. En wat velen irriteert in de katholieke hiërarchische kerkopvatting is juist dat geloofservaring, expertise van overdracht, continuïteit in genadebemiddeling en opvoeding door deugdzaamheid daarmee beoogd wordt. Ik weet, dat de hedendaagse Nederlandse werkelijkheid bij dit ideaal verbleekt, maar dat is geen reden om ideaaleloos verder te gaan. Integendeel, het algemene probleem met gezagsuitoefening en onze nationale passie voor inspraak hebben alles te maken met een diepe onzekerheid over een reeks normen en waarden. Er is te weinig eenstemmigheid om nieuwe wegen in te slaan, terwijl er te veel verdeeldheid is om oude structuren helemaal los te laten. Kortom, er is meer impasse in ons land dan we zelf willen toegeven. Het onvermogen van de overheid om ons land te sturen is groter dan ons lief is.

De verdwenen tegenculturen uit de jaren zestig en zeventig en de onvoldoende

8. Vergelijk B.S. Frey, *Theorie demokratischer Wirtschaftspolitik*, Franz Vahlen Verlag (München 1981) 256-273.

9. In dit artikel ga ik niet in op deze term 'verantwoordelijke samenleving'. De term is als een *middle axiom* geïntroduceerd door de Wereldraad van Kerken in 1948. De term 'zorgzame samenleving' associeer ik met een mij sympathieke deugden-ethiek. Vergelijk, R. Jeurissen, 'Studiedag over de kerken en de internationale economische orde' in *Tijdschrift voor Theologie* 27 (1987) 297.

weerklink van vrij breed gedragen bewegingen rond milieu, vrede of verkeersveiligheid moeten verklaard worden in samenhang met het wegvallen van de consensus die er wél geweest is in de jaren veertig en vijftig. De technostrucuur die thans in Nederland het technologiebeleid draagt, bestaat. De consensus waardoor die technostrucuur opgericht kon worden, is echter verdwenen. Een nieuw technologiebeleid of een nieuwe technostrucuur kunnen pas gerealiseerd worden, wanneer een nieuwe consensus zich in Nederland gemanifesteerd heeft.

De behoefte aan een morele visie

Het CDA-rapport zegt bovenstaande conclusie niet met even veel woorden, maar komt wel in de buurt, wanneer gezegd wordt 'dat naast de – beperkte – mogelijkheden van het vaststellen van op verantwoordelijkheidsverdeling toegesneden juridische kaders, de oplossing vooral gezocht moet worden in een geestelijk-cultureel waardenbesef, dat kan worden ondersteund door onderwijs en vorming, publieksvoorlichting, activiteiten van media, kerken enzovoort. (blz. 111)'

De verloren integratiekaders, reeds eerder door het CDA gesignaleerd,¹⁰ zijn niet vervangen door nieuwe integratiekaders. Het proces van secularisering en individualisering heeft onze samenleving kwetsbaar, onsamenhangend, minder eenstemmig gemaakt. Vele mensen missen het geloof, dat er in dit land en deze tijd en met een zo grote technologische uitdaging iets goeds, iets zinvol, iets blijvends tot stand kan worden gebracht. De onzekerheden van de volwassenen zijn mentale leemtes voor de jongeren geworden, waar normen en waarden in de opvoeding niet meer werden doorgegeven en bestendig werden voorgeleefd.

Het proces van vermaatschappelijking is het accentueren van de verantwoordelijkheid van de meso-structuren van onze samenleving. Waar de overheid onvermogen erkent en waar gezin en school ge-

faald hebben, daar dienen ondernemingen en maatschappelijke organisaties nu in te springen. De meso-structuur dient dus beleid uit te maken en beleid uit te voeren, vervolgens de mensen normen en waarden mee te geven en een moreel besef in de organisatie levend te houden. Dit is overigens niet iets nieuws: de literatuur over organisatiecultuur en bedrijfsidentiteit laat zien, dat al wat niet meer van buiten wordt aangereikt van binnen ontwikkeld moet worden. Het paradoxale van onze situatie is dus, dat het proces van vermaatschappelijking slaagt wanneer de organisaties zich voldoende 'gesloten' ontwikkelen, opdat elementen als bedrijfs-cultuur, organisatie-ethiek of ondernemingsidentiteit zich kunnen ontwikkelen. Indien organisaties zich 'open' opstellen, om normen en waarden en allerlei maatschappelijke invloeden toe te laten, dan kan het eigenaardige ontstaan, dat de omgeving zo overweldigend doorwerkt, dat er van binnenuit geen consistente cultuur en moraal ontstaat. In dit laatste geval zie ik niet hoe zulke organisaties op een verantwoorde wijze technologische ontwikkeling kunnen sturen, zoals het CDA-rapport dat verhoopt.

We moeten ervoor waken, dat het verlies van slagkracht bij de overheid, het onvermogen dus van de overheid, zich ook gaat voordoen op het meso-niveau van onze samenleving: het niveau dat in het CDA-rapport de georganiseerde samenleving wordt genoemd. Het is juist dat niveau, dat in een proces van vermaatschappelijking, technologiebeleid moet gaan dragen. Zonder een morele visie, zonder een moreel besef bij de leden van zo'n organisatie, slaagt het proces van vermaatschappelijking niet. Het CDA-rapport heeft de samenhang tussen technologiebeleid en de noodzaak van een reeks normen en waarden, tussen technostrucuur en een morele structuur laten zien. Dat is geen geringe verdienste.

10. Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. *Werkloosheid en de crisis in onze samenleving*. 's-Gravenhage, 1984.